

УДК 334.722.24

Малік Л.М.
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Національного наукового центру
«Інститут аграрної економіки»

ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ФЕРМ В УКРАЇНІ

FEATURES AND TENDENCIES OF FAMILY FARMS DEVELOPMENT IN UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено сучасний стан та особливості функціонування сімейних ферм в Україні. На основі проведеного дослідження визначено проблеми розвитку особистих селянських господарств, проаналізовано сучасну нормативно-правову базу ведення сімейного аграрного бізнесу. Обґрунтовано пропозиції щодо розвитку сімейних ферм в Україні. Запропоновано структуру бізнес-плану інвестиційного проекту зі створення молочної сімейної ферми для залучення коштів із зовнішніх джерел фінансування.

Ключові слова: сімейна ферма, особисте селянське господарство, молочно сімейна ферма, аграрний сектор економіки, інвестиційний проект, бізнес-план інвестиційного проекту.

АННОТАЦИЯ

В статье отражено современное состояние и особенности функционирования семейных ферм в Украине. На основе проведенного исследования определены проблемы развития личных крестьянских хозяйств, проанализирована современная нормативно-правовая база ведения семейного аграрного бизнеса. Обоснованы предложения по развитию семейных ферм в Украине. Предложена структура бизнес-плана инвестиционного проекта по созданию молочной семейной фермы для привлечения средств из внешних источников финансирования.

Ключевые слова: семейная ферма, сельское хозяйство, молочно семейная ферма, аграрный сектор экономики, инвестиционный проект, бизнес-план инвестиционного проекта.

ANNOTATION

The article reflects the modern condition and especially the functioning of family farms in Ukraine. On the basis of the study the problem of personal peasant farms is identified, the current legal and regulatory framework of conducting a family agricultural business is analyzed. The structure of the business plan of the investment project for creation of dairy family farm to raise funds from external sources of funding is proposed.

Keywords: family farm, agriculture, dairy family farm, agricultural sector, investment project, business plan of the investment project.

Постановка проблеми. Діяльність особистих селянських господарств (ОСГ) відіграє вагомую роль у забезпеченні населення України продукцією сільського господарства. Передусім це стосується тваринницької продукції, де дана категорія господарств є домінуючою у виробництві яловичини і телятини (76,2%), баранини та козлятини (93,8%), програвши конкуренцію лише у виробництві курятини та яєць, які з недавніх часів покладені на промислову основу. Відповідно, місцеві ринки збуту переважно забезпечуються тваринницькою продукцією дрібнотоварних виробників.

Наближення України до продовольчого ринку Європейського Союзу передбачає пере-

ведення сільськогосподарського виробництва на вищий якісний рівень, що рано чи пізно поставить особисті селянські господарства перед вибором – залишатися відсталою формою ручного виробництва чи стати товарним сімейним господарством. Останнє передбачає додаткові витрати членів цих господарств, які будуть пов'язані насамперед із матеріально-технічним покращанням даних господарств та включення їх до організованого продовольчого ринку України.

Отже, з метою переведення особистих селянських господарств на товарну основу, необхідно створити відповідні умови, які б спонукали їх до добровільного включення в ринкову систему. У галузі тваринництва найбільш реальним шляхом задоволення таких вимог є створення сімейних ферм, які б відповідали європейським стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними і практичними аспектами організації сімейних ферм займались відомі вітчизняні вчені О.М. Бородіна [1], В.П. Горьовий [2], В.М. Заєць [3], М.І. Кісіль [3; 4], М.М. Кропивко [4], Ю.О. Лупенко [3], П.М. Макаренко [5], М.Й. Малік [3], Л.Ю. Мельник [5], О.М. Онищенко [6], М.Г. Павличенко [7], І.В. Прокопа [1], О.М. Шпичак [8], М.Г. Шульський [9], В.В. Юрчишин [10] та ін.

В Україні функціонує 1 млн. сімейних ферм. Однак вони й досі не мають статусу юридичної особи через відсутність відповідного законодавства. Натомість в Європі малі форми господарювання успішно розвиваються, у тому числі завдяки фінансовій підтримці держави, що забезпечує їхню конкурентоспроможність, високу якість сільськогосподарської продукції та її безпечність.

Особисті селянські господарства, зауважує професор О.М. Бородіна, є найчисельнішими представниками сімейного типу господарювання в аграрному секторі економіки України, тож виникла об'єктивна необхідність забезпечити створення правових, економічних та соціальних передумов їх трансформації в сімейні фермерські господарства [1, с. 1].

Мета статті полягає у висвітленні проблем та особливостей функціонування й розвитку сімейних ферм в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У діяльності особистого селянського господарства зазвичай беруть участь члени родини, тому такі ферми доцільно створювати на основі їхньої праці. Особливістю особистого селянського господарства є не лише ведення спільної господарської діяльності усіма членами селянської родини та використання спільної власності, а й розподіл виробленої продукції чи отриманого доходу відповідно до вкладу кожного члену родини, які водночас є рівноправними власниками усього виробництва. При цьому у пікові періоди або у разі іншої необхідності на сімейній фермі може використовуватися також і праця найманих працівників. Участь неповнолітніх членів родини повинна відповідати вимогам Європейського Союзу щодо зайнятості неповнолітніх осіб у сільському господарстві.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про особисте селянське господарство» [11], майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів. Ураховуючи, що створення сімейних ферм відбувається на засадах сімейного підприємництва, майно, яке створюється, належить членам родини на засадах спільної сумісної власності. Відповідно до ст. 368 Цивільного кодексу України, спільною сумісною власністю є спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності, майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якою вони володіють і користуються спільно [12]. При цьому весь отриманий дохід від діяльності сімейної ферми розподіляється відповідно до вкладу кожного члену родини у виробничу діяльність, а у разі виділу частки із майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними.

Найбільш доцільним є створення молочних сімейних ферм, що зумовлено наявністю значної кількості дрібних виробників молока. У 2014 р. частка особистих селянських господарств у загальному обсязі виробництва молока становила 76,2% (у 1990 р. – 24%, 2000 р. – 71%, 2005 р. – 81%, у 2010 р. – 80,3%, 2011 р. – 79,7%, 2012 р. – 77,7%, 2013 р. – 77,5%) [13]. У ситуації, що склалася, коли на одну сім'ю припадає менше двох корів, управляти сезонністю, так само як і якістю молока, практично неможливо.

У зв'язку з цим окремі переробні підприємства або компанії, серед яких, наприклад, компанії «Данон», «Мілкіленд», ВАТ «Яготинський маслозавод», вирішували ці питання на рівні співпраці із сільськогосподарськими кооперативами та шляхом інвестицій у холодилине, транспортне обладнання. Завдяки подібним крокам вдається досягти набагато кращих результатів. Водночас важливою є під-

тримка всіх, хто має намір створювати невеликі сімейні ферми, що дозволить регулювати виробництво, створювати альтернативний дохід для однієї родини, а також підвищити ефективність виробництва молока.

В Україні процес створення сімейних ферм поступово набирає обертів, у багатьох випадках завдяки експертній та технічній допомозі представництв держав-лідерів з розвитку сімейної кооперації, зокрема, Польщі, Франції, Канади, США тощо. Відповідно, попри численні законодавчі та бюрократичні перепони є й підґрунтя для їх розвитку і на місцях – бажання селян розвивати цю діяльність, відповідні площі та сприяння влади в областях.

Сімейну ферму слід розглядати як форму сільськогосподарського виробництва, яка заснована на сімейній організації праці та спрямована на задоволення потреб селянської родини, а також отримання доходу від реалізації виробленої продукції. Такими сімейними фермами можуть бути тваринницькі ферми з виробництва молока, яловичини, свинини, баранини, м'яса птахів, яєць тощо.

Сімейна ферма створюється на основі приватної власності. Її виробнича діяльність пов'язана з товарним виробництвом сільськогосподарської продукції, у результаті продажу якої отримується дохід, а у виробничому процесі можуть приймати участь наймані працівники. Тому сімейна ферма є формою приватного підприємства.

Відповідно до ст. 113 Господарського кодексу України, приватним підприємством визнається підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці [14]. При цьому, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», приватне підприємство підлягає реєстрації у місцевих органах державної влади [15].

Проаналізувавши діяльність сімейних ферм в Україні, можна виділити наступні їх особливості:

- відсутня наймана праця, роботу з обслуговування тварин виконують лише члени сімей (родин);
- обмежені фінансові можливості власників;
- недостатні в більшості господарств площі земельних угідь для забезпечення тваринництва власними кормами;
- розташування ферм в населених пунктах, що обмежує їх розміри і потребує додаткових екологічних заходів. Водночас забезпечення водою та електричною енергією, зумовлене їхнім розташуванням, є перевагою;
- обслуговування тварин некваліфікованими працівниками, включаючи дітей;
- розмір сімейної ферми обумовлюється: фінансовою можливістю, наявністю робочої сили, кормовою базою, місцезональним конкретним селянським господарством;

- необхідність, як правило, використання найпростіших засобів механізації та автоматизації, а також ручної праці;

- дотримання принципу зменшення затрат праці і часу на виробництво продукції;

- необхідність застосування в технологіях утримання самообслуговування тварин;

- мінімальна кількість складових раціону годівлі і мінімум робіт і коштів з підготовки кормів до згодовування;

- широке застосування універсальної, простої у виготовленні і експлуатації мінітехніки;

- уніфікованість технологій і обладнання, поєднання передових технологій, принципів механізації процесів і організації виробництва з мінімальним витратами праці, енергії і коштів та вимогами фізіології тварин.

Доходи особистих селянських господарств, як правило, незначні, а тому витрати, пов'язані з будівництвом сімейної ферми, потребують найретельнішого опрацювання. Окрім того, більшість особистих селянських господарств не в змозі реалізувати масштабні проекти з будівництва тваринницьких ферм за рахунок лише власних джерел. Тому членам селянської родини необхідно залучити необхідні фінансові ресурси з інших джерел. Такими джерелами можуть бути позичені кошти кредитних спілок, банків або кошти державного чи місцевого бюджетів.

Залученню з цих джерел необхідного фінансування передують розробка бізнес-плану будівництва сімейної ферми. Відповідно до Закону України «Про інвестиційну діяльність» [16] і Наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 19.06.2012 р. № 724 «Про затвердження форми проектної (інвестиційної) пропозиції, на основі якої готується інвестиційний проект, для розроблення якого може надаватися державна підтримка, Порядку розроблення та форми інвестиційного проекту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка» [17], структура бізнес-плану інвестиційного проекту будівництва сімейної ферми має наступний вигляд.

Резюме – розділ бізнес-плану, в якому відображаються короткі висновки. Воно необхідне для швидкого ознайомлення заінтересованих сторін зі змістом інвестиційного задуму та результатів реалізації інвестиційного проекту, а також визначення перспективи майбутньої співпраці.

У першому розділі бізнес-плану інвестиційного проекту будівництва сімейної ферми (Загальні аспекти) формулюються мета реалізації інвестиційного проекту будівництва сімейної ферми, основні завдання проекту та його сутність. При цьому як керівнику, так і членам особистого селянського господарства чи приватного підприємства необхідно чітко усвідомлювати, з якою метою і навіщо вони будуть реалізовувати інвестиційний задум та які завдання поставлені перед ними.

Основні завдання проекту. Залежно від потужності проекту та обсягу необхідних інвестицій ці завдання можуть різнитися. Так, для реалізації інвестиційного проекту з будівництва сімейної молочної ферми можна сформулювати чотири завдання: оцінити ринок молока у районі; розробити інвестиційний план; оцінити фінансові показники та окупність проекту; визначити соціально-економічні наслідки впровадження інвестиційного проекту.

Наприклад, у Київській області було спожито майже 934 тис. т молока і молочних продуктів, що становить близько 10% загального обсягу споживання цієї продукції та є найбільшим показником по Україні. Обсяг споживання молока і молочних продуктів порівняно з 2000 р. збільшився лише на 3,8%. При цьому, відповідно до норм Всесвітньої організації охорони здоров'я, мінімальна річна норма споживання молока і молочних продуктів на одну особу населення складає 341 кг, що у 1,6% більше за рівень, досягнутий у Київській області. Нині чисельність всього населення області становить 58,7 тис. осіб, яке 2014 р. спожило близько 12,3 тис. т молока, зокрема, на одну особу – 210 кг. Відповідно, кожен житель Київської області щорічно недоспоживає понад 131 кг молока та молочних продуктів. Отже, платоспроможний попит населення області набагато перевищує 3,6 т молока в рік, а тому продукція молочної сімейної ферми може бути реалізована у межах області.

Згідно з п. 2.1.10.3. «Методичних рекомендацій з розроблення бізнес-плану підприємств», затверджених Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 06.09.2006 р. № 260, на основі виробничої програми, розрахованої в складі прогнозу фінансових результатів діяльності, формується модель дисконтованих грошових потоків.

Розроблений бізнес-план зі створення молочної сімейної ферми дасть змогу особистому селянському господарству гарантовано залучити кошти в інвестиційний проект та створити ефективний вид діяльності у сільській місцевості, що вплине позитивно як на добробут сільської родини, так і на соціально-економічний розвиток сільських територій та продовольчу безпеку країни. Крім створення обґрунтованого бізнес-плану, також необхідно враховувати особливі аспекти проектування молочних сімейних ферм:

- визначення продуктивності ферми;
- вибір способу утримання;
- годівля тварин;
- механізація виробничих процесів;
- організація праці.

Продуктивність (розмір) ферми в першу чергу визначають чисельністю поголів'я корів та їх продуктивністю, а чисельність поголів'я диктується, головним чином, такими показниками, як можливість наявної кормової бази і наявність трудових ресурсів. Щодо кормової

бази, то в середньому розміри паїв становлять 4–6 га на пайовика, кількість пайовиків в сім'ї коливається в межах 2–4 осіб, а на одну корову для годівлі необхідно мати біля 2 га землі, відведеної під кормову базу. Отже, розмір сімейної ферми за цих умов становить від 4 до 12 корів. У випадку, коли землі під кормову базу недостатньо і корми частково необхідно купувати, додається ще фактор фінансової можливості власника, а у випадку, коли відгодівля тварин базується тільки на закуплених кормах, розмір ферми обмежується лише фінансовими можливостями власника. Щодо трудових ресурсів, то, враховуючи, що працюючі члени сім'ї можуть протягом доби виділяти для робіт на фермі в середньому по дві години кожен, сім'я може мати річні трудові ресурси, достатні для утримання до 10–12 голів. У випадку більшої кількості працюючих розмір ферми можна збільшити.

Вибір способу утримання корів визначається рядом критеріїв, основними з яких можна назвати: догляд за тваринами, витрати кормів, технологічні, організаційні, санітарно-гігієнічні, затрати праці, експлуатаційні витрати і капіталовкладення. Важливим показником для вибору способу утримання на сімейних фермах, на наш погляд, є самообслуговування тварин, під яким ми розуміємо можливість виконання виробничих процесів самими тваринами, без участі людини. Це дає змогу значно скоротити затрати праці на отримання продукції і дозволяє тваринам задовольняти свої фізіологічні потреби в міру їх появи. Крім того, перевага самообслуговування тваринами є те, що більшу частину роботи, яку раніше покладали на механізацію і автоматизацію, виконують самі тварини. Для обслуговуючого персоналу залишається в основному транспортування води, кормів, продукції, гною, час виконання яких не регламентується розпорядком дня. Виконавши порівняння різних способів утримання за вищевказаними критеріями, можна зробити висновок, що для молочних сімейних ферм більш доцільно застосовувати безприв'язний боксовий спосіб утримання тварин. Годівлю тварин виконують згідно раціону, від структури якого залежить тип годівлі (силосний, сінажний, концентратний тощо). При виборі раціону годівлі з урахуванням визначених особливостей (мінімальна кількість складових раціону, мінімум робіт і коштів з підготовки кормів до згодування, тривалий строк придатності кормів зі збереженням їх якості для забезпечення принципу самообслуговування тварин, власне чи коопероване виробництво кормів або ж їх закупівля), пропонуємо формувати раціон з таких компонентів:

- влітку – зелені і концентровані корми;
- взимку – сіно, коренеплоди і концентровані корми.

За можливістю рекомендуємо урізноманітнювати раціон, заготовляючи або купуючи силос

і сінаж в герметизованих рулонах чи тюках. Існуючі засоби механізації тваринницьких підприємств створювались для обслуговування великої кількості поголів'я, і використання її на сімейних фермах, як правило, економічно не доцільно. Тому виникає потреба у створенні й впровадженні відповідних нових видів техніки, які б могли задовольнити принципи, покладені в обслуговування тварин (самообслуговування, індивідуальний підхід, малі об'єми, незначні відстані, спрощені технології тощо) на цих фермах, а також зміни в організації виробництва і праці людей. З інженерної точки зору ця техніка повинна відповідати універсальності при виконанні як одного, так і різних технологічних процесів, проста у виготовленні і експлуатації, з широким діапазоном продуктивності і економічно доцільна. Для полегшення ручної праці і підвищення продуктивності, якщо це доцільно, пропонуємо застосовувати мінітехніку (мінітрактори, мотоблоки, мобільні енергетичні засоби з електроприводом).

Всю роботу з обслуговування поголів'я, отримання і обробки продукції виконують члени сім'ї. При цьому можуть бути випадки, коли всі члени сім'ї –працездатні і мають до і після роботи не більше 2–2,5 год. для обслуговування тварин. У той же час виробничі процеси з догляду за тваринами протікають безперервно, що потребує або їх автоматизації, або широкого впровадження принципу самообслуговування. В таких умовах доцільними були б регламентовані роботи, тобто ті, які не можна перевести на самообслуговування (доїння, первинна обробка молока, нормована годівля), виконувати двічі на добу – вранці та ввечері (до і після основної роботи); роботи, не пов'язані безпосередньо з тваринами (заготівля, приготування і роздавання кормів, прибирання гною, ремонтно-обслуговуючі роботи тощо) – виконувати в зручний для виконавців час. Виходячи з цього, вважаємо, що маючи 2–2,5 год. на добу для обслуговування тварин на одного працюючого, сім'я може утримувати ферму розміром:

- до 4 корів – один працівник;
- до 8 корів – два працівники;
- до 12 корів – три працівники.

При розробці (проектванні) сімейних ферм молочного напрямку пропонуємо використовувати (враховувати) розглянуті вище особливості в технологіях утримання, раціонах годівлі тварин, конструкціях засобів механізації, методах і прийомах організації праці та організації виробництва продукції (молока) в них.

Висновки. Сімейні особисті та невеликі фермерські господарства є важливою складовою аграрної сфери, проте їх потенціал використовується далеко не повністю. Розвиток сімейних господарств необхідно розглядати в контексті змін, що проходять у царині суспільних відносин. Сімейні ферми є одними із найраціональніших форм господарювання в аграрному секторі економіки, які мають більший, ніж

інші види господарств, запас міцності й спроможні вижити у періоди економічних труднощів, достатньо гнучкі, щоб пристосуватися до посилення тиску глобальної системи агробізнесу, використовуючи при цьому різні системи пристосування. В той же час стабілізація й подальше ефективне функціонування малих форм господарювання на селі неможливе без використання дієвих способів державної підтримки їхнього розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бородіна О. Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації / О. Бородіна, І. Прокопа // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – 03 жовтня. – С. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ariculture/simeyni-fermerski-gospodarstva-problemi-formalizaciyi-_html.
2. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: [монографія] / В.П. Горьовий. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
3. Методичні рекомендації з організації сімейних ферм в Україні (на прикладі ферм з виробництва молока) / Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, М.І. Кісіль [та ін.]. – К.: ІАЕ, 2014. – 60 с.
4. Кісіль М.І. Методичні рекомендації з розроблення інвестиційних проектів молочних ферм в особистих селянських господарствах / М.І. Кісіль, М.М. Кропивко. – К.: ІАЕ, 2013. – 30 с.
5. Мельник Л.Ю. Розвиток фермерського землекористування / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 15–20.
6. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О. М. Онищенко. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 92 с.
7. Павличенко М.Г. Ринок молока в Україні та перспективи для різних категорій господарств / М.Г. Павличенко // Молочна промисловість. – 2011. – № 5. – С. 18–20.
8. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції / За ред. академіка УААН О.М. Шпичака. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 236 с.
9. Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку: [монографія] / М.Г. Шульський. – Л., 2004. – 392 с.
10. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В.В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 68–73.
11. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р. № 742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
12. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
13. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
15. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.
16. Про інвестиційну діяльність: Закон України № 1560-XII від 18.09.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
17. Про затвердження форми проектної (інвестиційної) пропозиції, на основі якої готується інвестиційний проект, для розроблення якого може надаватися державна підтримка, Порядку розроблення та форми інвестиційного проекту, для реалізації якого може надаватися державна підтримка: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 19.06.2012 р. № 724 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1308-12>.
18. Golka W., Wójcicki Z. 2006. Ekologiczna modernizacja gospodarstwa rolniczego. Monografia. Wydawnictwo IBMER, Warszawa.
19. Wójcicki Z. 2009. Technologiczna modernizacja ekologicznych gospodarstw rodzinnych. Sprawozdanie ZPTI-IBMER, Warszawa.